

УДК 801.81:82-3(=054) Франко

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ “ЖИДІВСЬКА ВІЙНА” У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ФРАНКА

Ірина ГРИЩЕНКО

*Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кафедра фольклористики,
бульв. Тараса Шевченка, 14, Київ
e-mail: hryschenko_i@ukr.net*

Статтю присвячено компаративному дослідженню Івана Франка української народної казки “Жидівська війна” (1290 ППС), яка тривалий час перебувала поза науковим обігом. До аналізу залучено значну кількість фольклорного та літературного матеріалу.

Ключові слова: наукова розвідка, сюжет, народна казка, компаративне дослідження.

Іван Франко перебував в авангарді наукової думки кінця XIX – початку XX ст. Складно віднайти галузь фольклористики, яку б дослідник обійшов своєю увагою. Він є автором багатьох фольклористичних студій, рецензій та відгуків на публікації. Погляди науковця узгоджувалися з радянською ідеологією, саме тому існує ще й інша частина наукового доробку фольклориста, яка прихована від широкого загалу та наукових кіл. Упорядкування “Зібрання творів у 50-ти томах” Івана Франка, започатковане за радянських часів, отримало за часів незалежності друге дихання – було сформовано та надруковано додаткові томи, до яких і внесено значну кількість маловідомих праць.

Великої уваги І. Франко приділяв національному питанню, проблемі національної ідентичності, формуванню міжетнічних стосунків: “Ukraina inredenta” (у журналі “Жите і слово”, 1895), нотатки, об’єднані однією темою, “Між своїми. Епізод із взаємин між галичанами й українцями” (“Жите і слово”, 1896–1897, “Молода Україна”, 1910), “Двоязичність і дволичність” (1905) та інші. Зіновія Франко у передмові до “Мозаїки із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах” І. Франка вказує на неповну репрезентацію єврейської тематики у 50-томному виданні, хоча “вона висвітлена різнобічно і представлена різножанровою продукцією” [6]. На її думку, більшість творів, які не потрапили до 50-томного академічного видання, “в тій чи іншій мірі і досі не втратили своєї актуальності, а в епоху привселюддя набрали ще й особливого звучання, бо багато в чому перегукуються з тими проблемами, що вимагають свого нового розв’язання” [6]. Тривалий час табуованою була проблема “Іван Франко та євреї”, вивчення якої допоможе заповнити ще одну “білу (насправді – чорну) пляму” [3] в українській науці: “Семітизм і антисемітизм у Галичині” (1887), рецензія “Państwo żydowskie” (“Tydzień”, 1914), “Жидівська війна” (1892) та ін.

Актуальність дослідження зумовлена поверненням з наукового забуття низки статей І. Франка, які мають вагоме значення для фольклористики, зокрема у галузі дослідження міжетнічного полілогу в народній прозі України. Метою дослідження є специфіка теоретичних поглядів І. Франка для визначення його внеску до процесу дослідження міжетнічного полілогу в народній прозі України. Об'єкт дослідження – наукова розвідка І. Франка “Жидівська війна. Причинок до порівняльних студій над народною літературою” (1892), доповнення до неї “Ще “Жидівська війна” (1893) та фольклорні тексти у записках кінця ХІХ ст. У межах об'єкта виділяється предмет – специфіка наукової розвідки І. Франка “Жидівська війна. Причинок до порівняльних студій над народною літературою” (1892) та доповнення до неї “Ще “Жидівська війна”” (1893), зокрема наукові висновки про джерела сюжету.

Уперше наукова розвідка “Жидівська війна. Причинок до порівняльних студій над народною літературою” була надрукована польською мовою у журналі “Wisła” 1892 року, цього ж року вона була опублікована українською мовою під назвою “З поля фольклору “Жидівська війна” у журналі “Народ”. І на багато років залишилась у важкодоступних журналах. Лише 2008 року у 53-му томі “Додаткових томів до Зібрання творів у 50 томах” І. Франка було вміщено цю наукову розвідку. Дослідження присвячене компаративному вивченню української народної казки з сюжетом СУС 1290. До проведення дослідження було залучено великий масив матеріалу: звертався до фольклору сусідніх народів та літературних творів з цієї тематики.

У розумінні природи казки та закономірностей формування і розповсюдження окремих сюжетів та їх типів, виникнення та варіювання текстів казок більшу роль покликано відіграти порівняльно-історичне вивчення [5, с. 3]. Дослідник розглядав народні казки у руслі пануючої в ті часи міграційної школи. Цінними є думки ученого про співвідношення національного та інтернаціонального елементів у цьому жанрі. Проте, відзначаючи наявність запозичень, вказував на домінування національного начала в українських народних казках. Думка І. Франка, що “ся забавна анекдота, котра певно існує і по других закутинах нашого краю, має свою доволі інтересну історію” [7, с. 312], передувала науковим висновкам, що східнослов'янська етнокультурна спільність була складною за своєю структурою. За наявності спільного ядра окремі групи сюжетів мали ареали різної конфігурації. Це безсумнівно відображає не лише тривалість історії східних слов'ян, але і їх розселення на величезній території, розмаїття контактів з сусідніми народами та інтенсивність їх міжетнічних стосунків [5, с. 19].

Розмірковуючи над джерелами походження цього сюжету, І. Франко віднайшов джерела в індійському епосі, у біблійних оповідях, польському фольклорі та літературі, німецькій усній та писемній новелістиці, в українському фольклорі та українській літературі. Він висловив думку про те, що “сатирично-гумористична епопея про жидівську війну могла бути створена, щонайбільше, навіть мусила бути створена в нас у ХVІІІ столітті, і зокрема у південних повітах, те розуміє кожен, хто прочитає хоча б п'ятий том “Історії жидів” Г. Нусбаума, а в ньому оповідання про завзяту боротьбу між жидами-рабінстами, з одного боку, і сабатаїтами, а згодом франкістами і хасидами – з іншого” [7, с. 321]. На думку І. Веселової, достовірність неказкової прози підтверджу-

ється вказівками на конкретний час, місце та учасників події. Саме просторово-часові характеристики в усних оповідях, головню, моделюють загальну систему координат для оповідачів та його аудиторії [1]. Досліджуючи польські вірші, І. Франко під бажанням поляків неприглядно зобразити “етнічних чужих”, висміяти їхні вади та хиби (“автор досить загально згадає про прекрасне минуле жидівського народу, про чвари і зніженість, які привели цей народ до занепаду, і про роздуми деяких особистостей над поверненням власної слави” [7, с. 316]) все ж вбачав реальне прагнення автора вказати “етнічним своїм” на помилки, які призводять до втрати матеріальних і духовних надбань: “Тут уже дуже часто з-під прозорого серпанку жидівства проглядається власний намір автора: говорити не про жидів, а про поляків. У наступних піснях цей намір виринає щораз більше” [7, с. 316]. І. Франко вважав, що усі “такі нужденні віршидла <...> все ж варті уваги як документи, що свідчать про настрої суспільства, про інтелектуальну і моральну атмосферу, в якій жили наші предки. Для нашої окремої теми наведений вірш має ще й ту вартість, що засвідчує: тема гумористичної жидівської війни була значно давнішою від появи поеми “Zydoswaros”, і цю поему слід вважати не джерелом пізніших продуктів цього гатунку, а однією з гілок того самого кореня, єдиним опрацюванням цієї теми, яке як-не-як має певну літературну вартість” [7, с. 324]. І. Франко, припускаючи появу подібних збігів чи “спільністю людської фантазії і натури, чи схожістю фактів, котрі могли трапитися тут і ще де-небудь, чи якоюсь іншою причиною, – не маю наміру відповідати на це питання, однак гадаю, що для його повнішого висвітлення слід узяти до уваги ще одну оповідь, яку з певного погляду можна вважати прототипом усіх оповідань цього гатунку. Маю на увазі біблійне оповідання про загибель єгипетського фараона, який, переслідуючи жидів, що йшли з неволі, кинувся за ними, коли вони по сухому перейшли Червоне море, і разом із своїм військом знайшов смерть у морських хвилях. І тут маємо всі знамениті риси нашої легендарної теми: засліплення, заслання з неба, вхід до моря, що вважається сушею, і загибель цілого війська. Що це оповідання, надзвичайно популярне у християнських народів, легко могло бути взірцем при формуванні подібних легенд, а навіть просто могло дати поштовх до їх творення у часи грізних небезпек і розпалених народних пристрастей, – цього доводити не треба” [7, с. 329]. На його думку, перетворення апокрифічних легенд на гумористичні перекази та анекдоти є досить типовим явищем для фольклору. Наприклад, на Слобожанщині ХІХ ст. було зафіксовано оповідь, в якій простежуються відголоски класичної старовини з домішками апокрифічних легенд і розповідають про вихід Мойсея та євреїв з Єгипту та їх перехід через Чорне море: “когда войско Фараона потонуло в Черном море, все утонувшие обратились, мужчины – в водяных, а женщины и дети – в русалок, и партиями разбрелись по морю и по рекам” [2, с. 68].

У передмові до розділу “Євреї Західно-руського краю” П. Чубинський вказав на риси характеру єврея: боязкий від природи, має відразу до крові, а, відповідно до війни [9, с. 4]. То ж, відповідно, сама зав’язка – збирання війська і рішення піти на війну, – з народного погляду, уже є кумедною. У польській вірші маємо підтвердження цієї ж думки: “Жидівська війна, якої не було від початку світу. Жидів зібралось тридцять п’ять тисяч, каліцтва ще більше, а шапки мали з одного зайця” [7, с. 313]. В ініціальних фор-

мулах українських народних казок акцентовано увагу на недостовірності самої події. Наприклад, на Чернігівщині маємо: “Був собі багатий такий жид, його звали “Великорозумний Йосько”. Він зібрав жидків вести до царя на війну й найняв собі салдата Івана, такого, що аж там служив, коло царя” [4, с. 46]. І. Манжура на Катеринославщині зафіксував: “Як було нас сорок цоловіка, всі парні хоросі, а між нами одно Іванце. Посідали ми ув один воз, то то нас цілий обоз, та поїхали у Білого Царя город Аршаву брать. Як поцали-з брать, як поцали-з брать, та набрали красанок повне ярмолке, аз цілих п’ятеро” [4, с. 113], у селі Нагуєвичях Дрогобицького повіту І. Франко: “То раз як жиди воювали...” [7, с. 311] та ін.

Сюжет (СУС 1290) в українських текстах має різні інтерпретації. У тексті, який зафіксував І. Франко, “– Е, ци рецьки, ци не рецьки, – скрикнув жидівський єднорав, – моє воськи марш! / І всі жиди рушили лавою і щасливо перебрели тото гречане море” [7, с. 312]. Ю. Яворський зафіксував текст в Доброгостові з подібним сюжетом, проте з іншою розв’язкою. За порадою хитрого Івана, узялися за руки і: “Ци вода, ци гречка, моє військо марш! / Як поскакали жиди в воду, то всі ся до єдиного потопили. / І відтогда вже жидівського війська нема” [4, с. 210–211]. Дещо інакше розгортаються події у казці “Великорозумний Йосько з жидами на війні”, проте фінал ідентичний: “Повів він їх степом, довів недалеко до села; у селі були водяні млини. Великорозумний Йосько й каже: / – Ей, мірошники, закидайте собаки в хліви, бо жидівське військо йде. / Мірошники закидали собаки в хліви, а один, бісів син, мужик не закинув собаки в хліви, а та собака між жидівське військо – гульк! А жидівське військо в воду – бульк! Котре Бога боялося, то за греблю хваталося, а котре ні, то сідало на дні” [4, с. 47]. У німецькій літературі цей сюжет є досить популярним і має спільні риси як з польським твором “Żydoswarog”, так і з українськими народними казками. І. Франко розглядав оповідання про війну так званих шільдбюргерів (мешканці фантастичного міста Шільда): “Коли врешті хоробрі шваби дійшли до берега Мозелі, почали міркувати, що б це було, і дійшли до думки, що то лан квітучого льону. Перший з них кинувся у річку і втопився, випливла лише його шапка і, гнана вітром, попливла до протилежного берега. На лихо іншим, на цю шапку сіла жаба і почала кумкати: ват, ват, ват, що шваби зрозуміли як заклик свого товариша йти за ним. Кинулися сміливо в воду і загинули всі дурною смертю” [7, с. 326]. Виявив подібний сюжет у творі В. Кірхгофа “Wendunmuth”: шваби, вгледівши на протилежному боці ріки селянина, запитали у нього, чи можна цю річку перейти вбхід. Не зрозумівши їхній діалект, він запитав: “Wat, wat?” (що, що?). Шваби зрозуміли, що він говорить швабським діалектом, буцімто можна сміливо перейти вбхід (waten) [7, с. 327]. Проте найдавніший писемний слід цього сюжету І. Франко віднайшов у дослідника історії переселення народів Паулюса Діаконуса “Monumenta Germaniae historica”. Наприкінці XIX ст. на Куп’янщині було зафіксовано казку “Как москали хохлов образовывали” (1293* = АА*1292 І), в якій москалі потонули, намагаючись перебраться на інший бік ріки: “Едут и находят на берегу реки сломленное дерево, а на другой стороне реки стоит паром. Вот старший и говорит: / – Знаете что, братцы? Садитесь вы на это дерево, да связывайте лапоть к лаптю, а я отопхну дерево от берега; оно и перевезет вас на ту сторону. Потом вы пригоните сюда паром да

перевезем и лошадей. / Товарищи послушались. Сели на дерево, связали ноги по-под деревом, и старший отпхнул дерево от берега, волна тотчас ее поворотила и понесла, москали были затоплены деревом. Они рады бы вырваться, да ноги связаны. Старший же, видя, что дерево плывет, ходит по берегу да покрикивает: / – Вот как ребяташки плывут! Еще и лапки просушивают!” [4, с. 80]. Мова є маркером для з’ясування “свій” чи “чужий”. Як шваби і шільдбюргери не розуміють інших, так у казці “Мужик та поляк” селянин, роблячи вигляд, що не розуміє шляхтича, відверто глузує з нього: “Доїздять до ставу, а пан і каже: / – А czyja to grzebla? / – Чий став, того і гребля. / – A glemboki? / До самого дна вода. / – A tutaj by i człowiek mog utopić się. / – Тут би й пана чорт узяв” [4, с. 42].

Польський вірш подає опис жидівського війська: “5000 сліпих було, ті найперші вирушали, щоби ворога здалека побачити; 5000 з одним оком, ті тримали команду збоку; 5000 горбатих було, ті торністри на пейсах носили, тому до параду найсмішніші були; 5000 шмаркатих було, ті в найбільшій темряві шмарками світили; 5000 паршивих було, ті найвищий парад тримали, бо в своїх болячках найсмердючіші були; 5000 закаляних було, ті жадібно гроші в штанах носили; 5000 кульгавих було, ті найупертіше за ворога були. Скільки їм там купців було, яєць, шкурок [нерозб.] купили, своєму війську дарували” [7, с. 313]. В українській казці, записаній на Чернігівщині, “воїни” отримують травми через власну глупоту: “Великорозумний Йосько й каже: / – Я візьмусь за гіляку, а ти за мене, а той за тебе і так усі за один раз спустимось. / Взявся Великорозумний Йосько за гіляку, і один за одного взялися за одним разом, а той Великорозумний Йосько й каже: / – Подождіть, у руки наплюю! / Та в руки – плюх! Та всі додолу – бух! Вони усі попадали додолу: той ногу зламав, той руку скрутив, той вязи звернув!” [5, с. 46]. О. Шимченко на Полтавщині зафіксував подібний мотив, проте діючими особами є москалі: “– Как я самій найстаршой меж вами, так я візьмуся за гілляку руками, а оден за мої ноги, а другой за того ноги, та так і спустимося аж на низ! / Забралося їх отакечки, одинадцятєро, а дванадцятий тільки що став братися, а той, що за гілляку держаться: / – Вот погоди, братец, руки поплюю, а то так не вдержу! / Тільки що пустився він руки плювати, коли се як телехнуться усі дванадцятєро додолу, так того, що аж на споді був, там і роздавили” [5, с. 182–183].

На думку І. Франка, в українській казці, польській вірші, німецькій поемі, висміюють “вади, хиби, а не жидів” [7, с. 321]. Підтвердженням є й інші українські народні казки у записах ХІХ ст. з цією сюжетною лінією, в яких персонажами виступають: 1) жиди, 2) москалі, 3) поляки. То ж у ролі “пошехонців” представляли іноетнічних сусідів, а не конкретний етнос.

У статті “Жидівська війна. Причинок до порівняльних студій над народною літературою” та доповненні до неї “Ще “Жидівська війна”” І. Франко подав свої роздуми, “як одна тема незвичайної структури, поширюючись від краю до краю, переходячи від народу до народу, з народних уст до писемних творів і з писемних творів до народних уст, поступово мандруючи від царини релігії і космогонії в царину побожної легенди, казкової історії, сатиричної параболі і гумористично-ущипливого анекдота, із збереженням своєї первісної структури служить найрізноманітнішим цілям, виявляє

найрізноманітніші погляди і тенденції у сфері духовної творчості; робиться іноді дивно сформованою, але дивно посудиною, в яку найрізноманітніші народи і найрізномаїтші генерації вливають кожен свій зміст, своє вино. Сучасна фольклористика, вистежуючи і досліджуючи як виникнення і мандрівки отих міжнародних форм, легендарних посудин, так і властивий зміст, відмінний у кожного народу, у кожної генерації, зміст, котрий заповнює ті форми впродовж століть і на великих просторових відстанях, подає, таким чином, важливі та цінні причинки, з одного боку, до історії загальнолюдської культури, а з іншого – до науки, котра ще не існує, але вже народжується, – психології народних мас, як національної, так і міжнародної” [8, с. 408].

Наукові ідеї І. Франка про жанрову специфіку української народної казки є цінними, становлять основу для найглибшого пізнання проблематики українського казкознавства. Своєю діяльністю у цій галузі він намагався осмислити функціонування української народної казки у загальноєвропейському контексті, продемонструвати її багатство та оригінальність. Його багатогранна творчість є визначним періодом в історії українського казкознавства. Наукові дослідження І. Франка не втратили своєї актуальності і на сучасному етапі. Зняття грифу секретності з багатьох його розвідок відкриває нові горизонти для фольклористики, зокрема у процесі дослідження міжетнічного полілогу у народній прозі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Веселова И.* О степенях достоверности фольклорного рассказа / И. Веселова // *Фольклор, постфольклор, быт, литература* : сборник статей к 60-летию А. Ф. Белоусова. – СПб., 2006. – С. 50–58. – Режим доступа: http://www.folk.ru/Research/veselova_dostovernost.php?rubr=Research-articles
2. *Иванов П. В.* Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / П. В. Иванов // *СХИФО*. – Т. 5. – Вып. 1. – 1893. – С. 23–74.
3. *Иван Франко та євреї* (Одна сторінка з літопису українсько-єврейських зв'язків). – Режим доступу до статті: <http://lib.if.ua/franko/1314276030.html> (Ф+єв)
4. Міжетнічні стосунки в українських народних казках / упорядкув., передмова, приміт., словник І. Грищенко. – К. : ЗАТ “Миронівська друкарня”, 2009. – 252 с.
5. Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / АН СССР. ИЭ им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; сост. Л. Г. Бараг и др. ; отв. ред. К. В. Чистов. – Л. : Наука, 1979. – 437 с.
6. *Франко З.* Передмова / З. Франко // *Иван Франко. Мозаїка із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах*. – Режим доступу: <http://myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaic/01.html>
7. *Франко І.* Жидівська війна. Причинок до порівняльних студій над народною літературою / І. Франко // *Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах* / І. Франко ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2008. – Т. 53 : Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1876–1895 / ред. тому Є. К. Нахлік. – С. 311–330.
8. *Франко І.* Ще “Жидівська війна” / І. Франко // *Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах* / І. Франко ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2008. – Т. 53 : Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1876–1895 / ред. тому Є. К. Нахлік. – С. 403–408.

9. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским / П. Чубинский. – СПб., 1872. – Т. VII. – Вып. 1. – 337 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2011

Прийнята до друку 26.09.2011

STUDIES OF THE UKRAINIAN TALE “THE JEWISH WAR” IN THE SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS OF IVAN FRANKO

Iryna GRISCHENKO

Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Folklore Studies Department,

Taras Shevchenko's boulevard 14 Kyiv,

e-mail: hryshenko_i@ukr.net

The article is devoted to the Ivan Franko's comparative research of Ukrainian folklore tale “Zid's war” (1290 CIS), which long time was outside science interests. The folklorist used a lot of folklore and literature materials.

Key words: science article, story, folklore tale, comparative research.

ИССЛЕДОВАНИЕ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ СКАЗКИ “ЖИДОВСКАЯ ВОЙНА” В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ИВАНА ФРАНКО

Ирина ГРИЩЕНКО

Институт филологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко,

кафедра фольклористики,

бульв. Тараса Шевченко, 14, Киев

e-mail: hryshenko_i@ukr.net

Статья посвящена компаративному исследованию Ивана Франко украинской народной сказки “Жидовская война” (1290 СУС), которое долгое время пребывало вне научного интереса. Ученый использовал большое количество фольклорного и литературного материала для проведения исследования.

Ключевые слова: научная статья, сюжет, народная сказка, компаративное исследование.